ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

शरदरावजी पवार यांच्या चरित्र ग्रंथातील वैचारिक जाणिवा

डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
मराठी विभागप्रमुख,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
(महाराष्ट्र)

प्रास्ताविज :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात खऱ्या अर्थाने मराठी वाङ्.मयामध्ये विविध वाङमय प्रवाह निर्माण झाले. कथा, कांदबरी, नाटक, कविता अशा विविध अंगानी मराठी साहित्य समृध्द होण्यास इंग्रजी साहित्याची मदत झालेली पाहावयास मिळते. असे असले तरी सुध्दा कथा, कादंबरी यासारखे वाङमय प्रकार ज्या वेगाने आणि व्यापकतेने समृध्द होत गेले. तेवढा चरित्र हा वाङमय प्रकार समृध्द झ ाला नाही. २० व्या शतकोत्तर ही संख्या अगदीच नगण्य असल्यासारखी पाहावयास मिळते. त्याचे कारणही पारतंत्र्य, परकिय सत्ता यामुळे भारतीय समाज जीवनात काम करण्यास पडलेल्या मर्यादा, चरित्रासारख्या वाङमय प्रकाराचा अपरिचय यासारखी काही कारणे असू शकतात.

तथापि १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारतीय स्वातंत्र्य मिळाले आणि सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक, शैक्षणिक यासारख्या सर्वच क्षेत्रात जगण्याचे संदर्भ बदलेले, समाजाच्या विकासासाठी आपली काही बांधीलकी आहे या भूमिकेतून काम करणाऱ्या व्यक्तिंची संख्या वाढली. साहित्यिक जाणिवा अधिक प्रगल्भ होत गेल्या. यातूनच इतर वाङमय प्रकाराबरोबरच चरित्र आणि आत्मचरित्र यासारखे वाङमय प्रकार विकसित होत गेले. वास्तविक कोणत्याही प्रकारचे वाङमय हे त्या त्या काळाशी अतूट नाते सांगणारे असते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात निर्माण झालेल्या चरित्र वाङमयासंदर्भात सुधाकर देशपांडे म्हणतात "वाङमयाचे त्याच्या ज ाळाशी अतूट नाते असते. काळाच्या गरजेपुरते अनेकदा आकार घेते. एका बलिष्ठ साम्राज्यशाहीशी चाललेल्या झगडयाचा हा अटितटीचा काळ आहे. या संघर्षाच्या समाप्तीचा क्षणही या कालखंडाच अखेरीस दिसतो. राष्ट्रवाद हीच या काळातील प्रभावी प्रेरणा आहे. समाजमन या दिशेनेच एकाग्र झाले होते. परिणमतः राष्ट्राभिमान जागृती, इतिहास कथन, पर्व स्मृती संरक्षण आणि उद्बोधन या प्रेरणांचे वर्चस्व चरित्र वाङमयात आढळते"[१] चरित्र वाङमयाच्या मूलभुत प्रेरणेविषयी सुधाकर देशपांडे यांनी केलेले वरील विश्लेषण चरित्राच्या आकृतीबंधावर प्रकाश टाकतेच. मात्र त्याबरोबरच चरित्र वाङमयाच्या निर्मितीचे मूळ प्रयोजन स्पष्ट करते.

चरित्र वाङमयात प्रामुख्याने चरित्र नायकाचे समर्थन करणे, त्याचा गुणगौरव करणे हा उद्देश लेखकाचा पाहावयास मिळतो पण त्याचबरोबर चरित्र नायक माणूस म्हणून कसा आहे, या सत्याचा ठाव देखील घेतला जातो. चरित्र नायकाला सर्व बाजूंनी पारखले जाते. वस्तूनिष्ठ दृष्टिने व्यक्तिदर्शन घडविणे हे श्रेष्ठ चरित्रामागे कार्यरत राहणारी प्रेरणा असते.

चरित्र आजि आत्मचरित्र - साम्यभेद

चरित्र आणि आत्मचरित्र हे दोन्हीं वाङमय प्रकार प्रकृतीच्या दृष्टीने वेगवेगळे आहेत असे म्हणतानाच त्यामध्ये अनेक बाबतीत साम्य असलेलेही पाहावयास मिळते. इतिहास कथन, गौरव, समर्थन, वास्तवाचे दर्शन, जिज्ञासा, एखादया विशिष्ट व्यक्तिमत्वाचा वेध घेणे यासारखी काही महत्वाची प्रयोजने चरित्र आणि आत्मचरित्र या दोन्हीं वाङमय प्रकारात पाहावयास मिळतात. मुख्य म्हणजे दोन्हींचेही अधिष्ठान वास्तवातील व्यक्ती हेच असते. दोहोंनाही चरित्र या नावाने संबोधण्यात येते. असे असले तरी सुध्दा ते एक नाहीत हे सत्य आपणास नाकारता येत नाही कारण चरित्रात कोणीतरी इतर व्यक्ति कोणालातरी लेखन विषय बनवित असतो. तर आत्मचरित्रात लेखकच स्वतः स्वखुशीने लेखन विषय होतो. याशिवाय चरित्रापेक्षा आत्मचरित्राची लेखन पध्दती सुध्दा अधिक स्वतंत्र असते. मात्र प्रस्तुत शोधनिबंधात चरित्र या वाङमय प्रकाराच्या अनुषंगाने मांडणी करण्याचा हेतू असल्याने येथे केवळ चरित्र वाङमयाच्या दृष्टीनेच विचार मांडला आहे.

चरित्र हा वाङमय प्रकार तात्कालीन समाजाला त्या समाजातील व्यक्तिंना जसा प्रेरणादायी आहे तसाच तो उत्तरकालीन समाजाला सुध्दा दिशा देण्याचा प्रयत्न करीत असतो. यासंदर्भात डॉ.वि.म.पठाण म्हणतात "महापुरूषांची चरित्रे प्रेरक असतात, संजीवक असतात, चैतन्यदायी असतात, क्रांतिदर्शी असतात, त्यांना काळाच्या व देशाच्या मर्यादा नसतात. त्यामुळे ते स्थळ काळाला जशी प्रेरणा देतात. तशीच उत्तरकाळालाही प्रेरणा देतात. याचाच अर्थ असा की महापुरूष जसे कालसापेक्ष असतात, तसेच कालातीतही असतात. त्यामुळे त्यांच्या चरित्रांनी त्यांच्या काळाला जसे आत्मभान येतं. तसच उत्तरकाळालाही आत्मभान येतं. त्यामुळे अशा चरित्राचे चिंतन मनन, पुनःस्मरण कधीही कालबाहय होत नाही".[२] चरित्र लेखनाच्या निमित्ताने तात्कालिन

समाजाविषयी तत्वचिकित्सेला प्राध्यान्य मिळते आणि त्यामुळे चरित्र ग्रंथाला एखाद्या प्रबंधाचे स्वरूप आल्याचेही काही वेळा पाहावयास मिळते.

चरित्र वाङमयाविषयीची ही तात्विक चर्चा आधुनिक महाराष्ट्राचे द्रष्टे नेतृत्व म्हणून मान्यता पावलेल्या मा.शरदरावजी पवार यांच्या अनेक चरित्रांना तंतोतंत लागू पडते. २० व्या शतकात महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक,साहित्यिक, शैक्षणिक परंपरा अधिक समृध्द करण्यामध्ये या परंपरांना जगद मान्यता मिळवून देण्यामध्ये मा.शरदरावजी पवार यांची दूरदृष्टी आणि व्यापक नेतृत्व कारणीभूत आहे असे म्हटले तर ते अतिशोयोक्ती ठरत नाही. सामाजिक कार्याची तळमळ, समाजातील सर्वसामान्य माणसाविषयी नितांत आदर, कळवळा, प्रचंड संघटन कौशल्ये, सामाजिक विकासाचे कार्य करण्याची आतंरिक उर्मी, प्रचंड वाचन, ज ाळाची आव्हाने पेलून काळाच्या पलिकडे पाहण्याची दृष्टी, अखंड कार्यमग्न राहण्याची प्रवृत्ती यासारख्या अनेक अंगभूत गुणवैशिष्टयांमुळे मा.शरदरावजी पवार यांचे व्यक्तिमत्व आणि कार्य केवळ महाराष्ट्रीय समाज जीवनापुरते मर्यादीत राहिले नाही तर ते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्यता पावले. ही गोष्ट त्यांच्या अनेक चरित्रांचा अभ्यास केल्यानंतर माझ्या सारज्या अभ्यासकाला सहजपणे जाणवते.

शालेय शिजणाचा कालखंड आणि संघटन कौशल्य

ज ाही असामान्य माणसे समाजाच्या सर्वांजीण उन्नतीसाठीच जणू जन्माला आलेली असतात असे त्यांचे आजच्या काळातील कार्य पाहिल्यानंतर मनाला जाणवते. मा.शरदरावजी पवार हे अशाच पटडीतील एक व्यक्तिमत्व आहे. शालेय जीवनाच्या ज ालखंडातच मित्रांमध्ये मिसळणे, त्यांना एकत्र करणे, एखाद्या विधायक कार्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करणे आणि त्यातून सामाजिक हित जोपासणे या सर्वच गोष्टींचे बाळकडू त्यांना कुटुंबाकडूनच मिळाले. पुण्याला महाविद्यालयीन शिजज घेत असताना वास्तविक ते बी.एम.सी.सी. चे विद्यार्थी. मात्र त्यांचा मित्रपरिवार पुण्याच्या सर्वच कॉलेजमध्ये विस्तारला होता. याकाळातच खऱ्या अर्थाने त्यांचे नेतृत्व विकसित होण्यास प्रारंभ झाला आणि अखंडपणे तो बहरत गेला. काम कितीही लहान असो अथवा मोठे असो. त्याकडे अभ्यासपूर्ण दृष्टीने पाहणे हा त्यांचा स्थायीभाव. स्वतःचे काम इतर व्यक्तिकडती जर असेल तर ती व्यक्ति लहान आहे की मोठी याचा विचार न करता, आपण स्वतः त्या व्यक्तिकडे जावून ते काम समजावून घेणे आणि त्याचा समाजाचासाठी उपयोग ज रजे हा त्यांच्या स्वभावाचा एक महत्वपूर्ण पैलू. एकदा कॉलेजचा असताना बांग्लोदशमध्ये बचत गटाच्या माध्यमातून समाजातील स्त्रियांची आर्थिक उन्नती साधली जाते याची माहिती त्यांना मिळाली आणि ते तडक बांग्लादेशला गेले. तेथील माहिती घेतली आणि त्याची अमंलबजावणी नंतरच्या काळात महाराष्ट्रात केली. हा द्रष्टेपणा त्यांना लहानपणीच मिळाला होता.

यशवंतराव चव्हाण यांचा आदर्श

यशवंतराव चव्हाण म्हणजे महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक जीवनातील ऋषितूल्य असे व्यक्तिमत्व. आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांच्या संस्काराचा, सद्वर्तनाचा, कर्तत्वाचा, आचार विचारांचा, उमदया व्यक्तिमहात्वाचा परिसस्पर्श, शरदरावांच्या जीवनास झाला व खऱ्या अर्थाने शरदरावांच्या भावी आयुष्याचे सोने झाले.[३] ॲड. राम कांडगे यांनी शरदराव पवार यांच्या यशस्वी सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभाचा मुळ बिंदू अचूकपणे पकडला आहे. यशवंतरराव चव्हाण यांचे विकासाभिमुख राजकारण किंवा राजकीय क्षेत्रात मिळलेल्या विविध पदांचा वापर समाजाच्या सर्वांगिण विकासासाठी , कल्याणकारी योजना आखण्यासाठी आणि त्या यशस्वीपणे राबविण्यासाठी असतो. हा विचार केंद्रवर्ती ठेवून मा.शरदरावजी पवार यांनी गेली पन्नास वर्षे अखंडपणे आपल्या सार्वजनिक जीवनाची वाटचाल केली आहे. यशवंतराव चव्हाण यांचे बोट धरून राजकीय वाटचाल सुरू करणाऱ्या शरदरावजी पवार यांनी गेल्या पन्नास वर्षात स्वतःला समाजाच्या विकासापासून कधीही तसूबरही दूर जावू दिले नाही. ही गोष्ट त्यांच्या अनेक चरित्रातून अधोरेखित होताना दिसते. बी.एम.सी.सी. च्या एका कार्यक्रमात यशवंतराव चव्हाण यांनी या ध्येयवादी तरूजाला अचूक शोधले आणि महाराष्ट्राला खऱ्या अर्थाने सुसंस्कृत राजकारणाचा एक वारसदार मिळाला. यशवंतराव चव्हाण साहेबांसारख्या यशस्वी राजकारणाला व नेतृत्वाला आवश्यक असणाऱ्या अनेक गुणांचा मेळ शरदरावांच्या ठायी आहे. जनकल्याणासाठी राजकारण व त्याहीपेक्षा समाजकारण करणारे शरदरावजी पवार हे एकमेव त्यांचे वारसदार असल्याचे अभ्यासांती दिसून येते.[४] यशवंतराव चव्हाण यांनी पुण्याच्या एका कार्यक्रमात या ध्येयवादी तरूणाला अचूक शोधले आणि युवक कॉंग्रेसच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाला आकार देणारा एक शिल्पकार बहाल केला असे म्हटले तर वावगे ठरत नाही.

शाहु, फुले, आंबेडकर, कर्मवीर यांच्या विचारांचा प्रभाव

पूरोगामी महाराष्ट्राला खूप मोठया युगपुरूषांचा विचारांचा वारसा आहे. विशेषतः समतेचा पुरस्कर्ता राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा जोतिबा फुले, भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यासारख्या

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

महामाणवांच्या कृतिशील विचाराचा प्रभाव मा.शरदरावजी पवार यांच्या व्यक्तिमहत्वावर असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच सामाजिज बांधिलकीची जाणीव अंतःकरणात ठेवून ते गेली पन्नास वर्ष सार्वजनिक जीवनात काम करत आहेत. बहूजन समाजाचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक स्तर वाढला तरच खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राचा विकास होवू शकेल हा दूरदृष्टीचा विचार करून शाहु, फुले, आंबेडकर आणि कर्मवीरांनी जीवनभर कार्य केले. त्यांच्या विचारांचा मा.शरदरावजी पवार यांच्या व्यक्तिमत्वाचा खोलवर प्रभाव असलेला दिसून येतो. म्हणूनच त्यांच्या जीवनातील सर्व प्रकारची स्थित्यंतरे पाहिली तर असे लक्षात येते की, सामान्य माणसाचा विकास मध्यवर्ती ठेवून त्यांनी आपल्या विचारांची आणि कार्याची दिशा निर्माण केली आहे.

राष्ट्रीय विकासातील योगदान

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. या देशातील शेतकरी हा खऱ्या अर्थाने समाजाचा पोशिंदा आहे. एवढेच नव्हे तर भारतीय अर्थव्यवस्थासुध्दा कृषीक्षेत्राच्या विकासाभोवती फिरते. म्हणून केवळ महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर संपूर्ण देशातील शेतकरी हा सक्षम झ ााला पाहिजे. त्याने निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा योग्य भाव आणि दर्जा मिळाला पाहिजे ही तळमळ अंतःकरणात ठेवून मा.शरदरावजी पवार यांनी महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राला उभारी देण्याचा नेहमीच प्रयत्न केला आहे. शेतकऱ्यांनी सुध्दा पारंपारिज शेतीमध्ये न अडकता आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर कृषी क्षेत्रात केला पाहिजे यासाठी त्यांनी अनेक नवनवे प्रयोग केले. जमिनीची पोत लक्षात घेवून पारंपारिक पिकांच्या बरोबरच, फळ शेती, फुल शेती, यांनी प्राधान्य दिले पाहिजे ही भूमिका त्यांच्या अनेक चरित्र ग्रंथातून आपणास पाहावयास मिळते.

ृ षीजेत्राबरोबरच महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या विकासाचा दूसरा महत्वाचा कणा म्हणजे औद्योगिक विकास. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात या देशाला महासत्तेच्या दिशेने घेवून जायचे असेल तर कृषी आणि औद्योगिक आणि शैक्षणिक विकासाला दूसरा पर्यायच असू शकत नाही हा शरदरावजी पवार यांच्यावर लिहिलेल्या प्रत्येक चरित्रातून अभ्यासावयास मिळते. त्यांनी महाराष्ट्राच्या मंत्रीमंडळात काम करताना त्याचबरोबर मुज्यमंत्री म्हणून अनेक वर्षे आपली जबाबदारी पार पाडत असताना कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्राच्या प्रगतील विशेष महत्व दिले आहे. याचा प्रत्यय येतो.

समाजाच्या विकासाचा आणखी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे शिक्षण. मा.शरदरावजी पवार यांचे नेतृत्व समाजाच्या तळागाळातून निर्माण झाल्यामुळे सर्वसामान्य माणसाच्या विकासाची नस त्यांना अचूक सापडली होती. शिक्षण ही महाराष्ट्राच्या विकासाची मुख्य गंगोत्री आहे. विकासाचे सर्व मार्ग तेथूनच पुढे जातात हे ओळखण्याएवढे द्रष्टयेपण त्यांच्यात निश्चितच आहे. म्हणूनच राजकीय क्षेत्रातील जी जी अधिकार पदे त्यांना मिळाली त्या ठिकाणी शैक्षणिक विकासाला अग्रक्रम दिला. रयत शिजज संस्था असो अथवा बारामतीमधील विद्याप्रतिष्ठान असो किंवा विदर्भातील पंजाबराव देशमुख शिक्षण संस्था असो. या सर्वच शिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासाला सातत्याने चालना देण्याचा प्रयत्न मा.शरदरावजी पवार यांनी केला आहे याची नोंद जाणीवपूर्वक याठिकाणी घ्यावी असे वाटते.

कृषी, उदयोग, शिक्षण याबरोबरच भारतीय खेळाला मा.शरदरावजी पवार यांनी दिलेले प्रोत्साहन तेवढेच महत्वाचे आहे. आरोग्य संपन्न समाज हा देशाच्या विकासाचा कणा आहे. हे मा.शरदरावजी पवार यांनी अचूक ओळखले होते म्हणूनच कुस्ती, कबड्डी या सारख्या देशी खेळांना त्यांनी महत्व दिले आणि त्याच्या विकासासाठी अनेक वर्षे अवितरपणे कार्यरत राहिले आहेत. महाराष्ट्र कुस्ती संघटना, महाराष्ट्र कबड्डी असो. या सारख्या संघटनांचे अध्यक्षपद भूषवत असताना हे पद केवळ शोभेचे नसून त्या क्षेत्रात रचनात्मक कार्य करण्याचे आहे या जाणिवेतून मा.शरदरावजी पवार यांनी गेल्या अर्धा शतकाहून अधिक काळ कार्य केले आहे. याची नोंद याठिकाणी घ्यावी लागेल.

राष्ट्रीय राजकारणात मा.शरदरावजी पवार यांनी आपली एक स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या नंतर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्यता पावलेले एक द्रष्टये नेतृत्व म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. संरक्षण मंत्री म्हजू्न ज ाम करताना देशाचे रक्षण करणाऱ्या जवानांना त्यांनी एक आत्मविश्वास मिळवून दिला. राष्ट्राभिमानाबरोबरच आत्मसन्मानाची जाणीव निर्माण करून दिली आणि या माध्यमातून त्यांचे मनोबल वाढविले. सैन्य दलात स्त्रीयांच्या सामर्थ्याला योग्य संधी देणारे पहिले संरक्षण मंत्री म्हणून मा. शरदरावजी पवार यांची भारतीय इतिहासात नोंद झाली आहे. ही महाराष्ट्राच्या दृष्टीने खूप जौरवास्पद घटना आहे. तर कृषीमंत्री म्हणून काम करताना जागतिक पातळीवर अन्नधान्याच्या क्षेत्रात मागे असणाऱ्या आपल्या देशाला अन्नधान्याच्या पातळीवर एक सक्षम राष्ट्र म्हणून त्यांनी निर्माण केले हे त्यांचे योगदान कधीही विसरता न येण्यासारखे आहे. भारतीय क्रिकेट नियमक मंडळाचे अध्यक्ष आणि आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी आपली स्वतंत्र ओळख तर निर्माण केलीच तथापि एक उत्कृष्ठ क्रीडा संघटक कसा असावा याचा वस्तुपाठच जगाच्या समोर ठेवला.

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

रयत शिक्षण संस्थेच्या उभारणीतील योगदान

बहूजन समाजातील सर्वसामान्य माणसांच्या शैक्षणिक उत्थानासाठी पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. या शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून मा.शरदरावजी पवार यांनी गेली २५ वर्षे नेतृत्व केले आहे. त्याही पूर्वी १९७३ पासून रयत शिक्षण संस्थेच्या प्रशासकीय क्षेत्राला एक दिशा देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांविषयी नितांत तळमळ असणारे, ग्रामीण भागातील मुलांमध्ये असणाऱ्या गुणवत्तेला योग्य संधी तर हेच विद्यार्थी उद्या भारताला महासत्तेकडे घेवून जातील हा विश्वास त्यांनी संस्थेतील सर्व घटकांमध्ये निर्माण केला आणि विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी अनेक योजना राबविल्या. संगणक शिक्षण, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र, इंग्रजी संभाषण वर्ग, रयत विज्ञान परिषदेची स्थाप-ना, यासारज्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी मा.शरदरावजी पवार यांनी कोटयावधी रूपयांची उभारणी करू-न हे प्राजेक्ट राबविले आहेत. जागतिकीकरणाच्या कालखंडता रयतेचा विद्यार्थी कोठेही कमी पडजार -नाही. तर या जीवघेण्या स्पर्धेत तो सक्षमपणे उभा राहिल. यासाठी मा.शरदरावजी पवार यांनी केलेले प्रयत्न चिरंतर स्वरूपाचे आहेत.

महिला सक्षमीकरणातील योगदान

समाजाच्या विकासात महिलांच्या बौध्दिक सक्षतांचा अचूक वापर करून घेतला तर त्यांचा राष्ट्रीय विकासाला निश्चितपणे फायदा होवू शकेल हा द्रष्टयेपणा दाखवून मा.शरदरावजी पवार यांनी ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य महिलांपासून ते उच्च विद्या विभूषित महिलांपर्यत सर्वांच्या क्षमतेचा अचूक वापर करून घेण्याचा प्रयत्न केला. मा.शरदरावजी पवार यांच्या नेतृत्वाखाली - "महिलांसाठी एका धाडसी आणि सर्वांकश महिला धोरणाची १९९४ साली घोषणा करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य होते. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात महिलांचे सक्षमीकरण घडवून आणणे, रोजगार व नौकऱ्या यामध्ये महिलांसाठी आरक्षण, मालमत्तेसबंधी महिलांना अधिकार, स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी राखीव पदे, महिलांच्या आत्मिक आत्मनिर्भयतेसाठी उपाययोजना इ. या धोरणात आंतर्भाव आहे. [५] समाजातिल महिला सुशिक्षित बनल्या, त्यांचे सक्षमीकरण घडून आले तर देशाच्या विकासात महिला महत्वाच्या आणि पुरूषांच्या बरोबरीने योगदान देवू शकतील ही भूमिका मा.शरदरावजी पवार यांनी सातत्याने मांडली आहे.

-निष्ज र्ष :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या समाज जीवनात गेल्या पन्नास वर्षाहून अधिक काळ एज ध्येयवादी वृत्तीने अविरतपणे काम करणारे द्रष्टये नेतृत्व म्हणून मा.शरदरावजी पवार यांच्याकडे अवघा महाराष्ट्र मोठया कृतज्ञतेने आणि श्रध्देने पाहत आहे. महाराष्ट्रीय समाज जीवनाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी आपल्या राजकीय कारकिर्दीचा उपयोग करणाऱ्या मा.शरदरावजी पवार यांचे व्यक्तिमत्व केवळ महाराष्ट्रापुरते सिमित राहिले नाही तर त्याला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली. एखाद्या खेडयातील सर्वसामान्य शेतकऱ्यापासून ते आंतरराष्ट्रीय पातळीवर इंग्लंड,जपान, अमेरिका या सारख्या देशांच्या राष्ट्राध्यक्षांपर्यत त्यांचे ऋणानुबंध निर्माण झाले आहेत. तरसाहित्य, कला, संस्कृती, राजकारण, समाजकारण, ज्रीडा, उद्योग अशा अनेक क्षेत्राशी त्यांची अचूक नाळ जोडली गेली आहे. म्हणूनच मा.शरदरावजी पवार हे एक अव्दितीय व्यक्तिमत्व आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरत नाही.

संदर्भ सूची :

१. ज़ुलज जीं जो. म.,ज़ुलज जीं व.दी : मराठी वाङमयाचा इतिहास, खंड ६ वा. प्रकाशक-महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे. प्रथम आवृती २७ मे १९८८ पृष्ठ ४९९
२. मे-नज़ुदळे अशोक : क्रांतिकारी युगप्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर प्रकाशक-महाराष्ट्र बसव परिषद, भालज्ी, कर्नाटक तृतीय आवृती २०१४ प्रस्तावना पृष्ठ ११
३. ज ांडगे राम : लोकनेत शरदराव पवार, राजश्री प्रकाशन चाकण, पुणे. प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर २०१० पृष्ठ ज्र. ५९
४. ज ांडगे रामः लोकनेत शरदराव पवार, राजश्री प्रकाशन चाकण, पुणे. प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर २०१० पृष्ठ ज्र. ३०
५. टिकेकर अरूण संपा.:स्पर्धा काळाशी, रोहन प्रकाशन, मुंबई, पाचवी आवृत्ती २०१३ पृष्ठ क्र. १७०